

خلاصة النحو

فاضل مندى، بهاء الدين محمد بن حسن اصفهانی

تصحیح و تنقیح

سید مصطفی موسوی بخش

مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیة اصفهان

- سرشناسه : فاضل هندی، محمد بن حسن، ۱۱۳۵ ق
- عنوان قراردادی : الکافیہ. فارسی. برگزیده. شرح
- عنوان و نام پدیدآور : خلاصۃ النحو، بهاء الدین محمد بن حسن اصفهانی فاضل هندی، مصحح سید مصطفی موسوی بخش.
- مشخصات نشر : اصفهان - مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیۃ اصفهان: ۱۳۹۴.
- مشخصات ظاهری : ۱۶۰ ص، ۵/۱۴ × ۵/۲۱ سم.
- شابک : ۷-۵۷-۶۱۴۶-۶۰۰-۹۷۸
- وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
- یادداشت : کتاب حضر خلاصه کتاب شرح کافیہ مرحوم رضی است که آن خود نیز شرحی است بر "کافیہ" عثمان بن عمر ابن حاجب است.
- موضوع : ابن حاجب، عثمان بن عمر، ۶۴۶-۵۷۰ ق. الکافیہ - نقد و تفسیر
- موضوع : رضی الدین استرآبادی، محمد بن حسن، ۶۸۶ ق. الکافیہ. برگزیده - نقد و تفسیر
- موضوع : زبان عربی، صرف و نحو
- شناسه افزوده : رسی بخش، سید مصطفی، ۱۳۵۹، مصحح
- شناسه افزوده : ابن حاجب، عثمان بن عمر، ۶۴۶-۵۷۰ ق. الکافیہ. شرح
- شناسه افزوده : رضی الدین استرآبادی، محمد بن حسن، ۶۸۶ ق. الکافیہ. برگزیده. شرح
- شناسه افزوده : حوزه علمیۃ اصفهان. مرکز تحقیقات رایانه‌ای
- رده بندی کنگره : ۲۴۳ ک. س. / PJ۶۱۴۱۱۳۹۴
- رده بندی دیویی : ۹۲/۷۵
- شماره کتابشناسی ملی : ۱۹۱۶۱۴۵

مرکز تحقیقات رایانه‌ای و زبان‌شناسی

■ خلاصۃ النحو

- تألیف : محمد بن حسن اصفهانی (فاضل هندی)
- تحقیق و تصحیح : سید مصطفی موسوی بخش
- ناشر : انتشارات مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیۃ اصفهان
- نوبت چاپ : چاپ اول / تابستان ۱۳۹۵
- شمارگان : ۱۰۰۰
- بها : ۱۰۰۰۰ تومان

مرکز بخش: اصفهان - خیابان شهید مطهری - ابتدای خیابان اردیبهشت

مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیۃ اصفهان

E-mail: info@hozeh.org

تلفن: ۰۳۱-۳۲۳۴۴۶۱۰-۱۵

WWW.hozeh.org

دورنگار: ۰۳۱-۳۲۳۴۴۶۱۰

بسم الله الرحمن الرحيم

سخن مرکز

اسفار کران بها و تراش نویسنده فرزانه اندیشه و روان مکتب اصفهان بی شک از مهم‌ترین میراث ماندگار اندیشه‌های اسلامی و شیعی و شیائیه توجه ویژه و پرداختن یافته آن است. به یقین هر قوم و ملتی که اندیشه امروز خویش را بر پایه‌های تجارب و آموخته‌های دیروز خویش برنهند، کوی، برآب، خانه‌ساز و سیریل حوادث ناواگزیده است.

اندیشه‌های حرمت اگر ریشه در تاریخ همان قوم و سرزمین داشته باشد، نشان دهد مردم آن سرزمین هزاره‌ها، قرن‌ها و دهه‌های متدای اندیشیده و تعلل کرده و مسکراته در چرخش قلم، کوهرهای علمی خویش را به بی‌خبرش ورشته متحریر، پویا و مانا کرده باشند، مرکز تندباد افکار و باورهای غیر علمی، قدرت مقابل در برابر اندیشه‌هایش را ندارد. عرضه مناسب این آثار با عظمت و متنوع سک‌زر سره‌ای که زرغا و سک‌قلب را نمایان می‌کند و نمایش از بزرگی، تلاش و همت افتخار آفرین فرزانهان مکتب شیخ است. و امروز بر ماست که این ضرورت - احیاء میراث مکتوب پیشینیان - اجتناب نپذیرا در زمره وظایف مذهبی و ملی خود شماریم.

مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان در انجام این رسالت و ادای وظیفه نسبت به عالمان و نویسندگان پاک سرشت اقدام به احیاء آثار کرانه‌دار عالمان مکتب شیعی اصفهان کرده و این اوراق سراسر حکمت را به دو صورت ارائه داده است.

الف: رساله‌ها و آثار کم‌برگ و دارای خصوصیت قابل توجه؛ این رساله‌های کوتاه و بلند در موضوعات و علوم مختلف اسلامی در مجموعه «میراث حوزه اصفهان» ارائه می‌شود.

ب: آثار فصل و مستقل، حوزه غنی اصفهان دارای آثار مفصلی است که ریخته خانه استوار و با صلابت دانشمندان نامی آن می‌باشد و سزاوار بود بهترین آثار را انتخاب، تحقیق و تصحیح کرده به اهل خرد و بینش ارائه نماییم. امید است این تلاش فحیم پژوهشی در حوزه بالنده اصفهان ثمراتی میسون و مبارک و ربودری نیک در پی داشته باشد.

والسلام

مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان

بخش احیاء میراث

فهرست

عنوان	صفحه
مقدمه ..... متقی	۱۱
زندگی نامه فاضل اصفهانی رحمته الله علیه	۱۵
ولادت	۱۵
خاندان	۱۵
آثار پدر فاضل هدی	۱۵
کودکی فاضل اصفهانی	۱۶
تحصیلات	۱۶
استادان	۱۷
خانواده	۱۷
شاگردان	۱۷
مقام علمی و مرجعیت	۱۹
اجتهاد در عصر فاضل	۲۰
خلاصة النحو	۲۵
مقدمه: در آنچه متعلق است به لفظ اعرابی	۲۶
مقصد اول: در آنچه متعلق است به اسم	۲۷
مقاله اولی: در آنچه متعلق است به معرب	۲۸
فصل: در بیان غیر منصرف و احکام آن	۳۴
باب اول: در اسمای مرفوعه	۴۴
قسم اول: فاعل	۴۴
قسم دوم: مفعول ما لم یسم فاعله	۴۸

- قسم سوّم: مبتدا ۴۹
- قسم چهارم: خبر مبتدا ۵۳
- باب دوّم: در آنچه متعلق است به اسماء منصوبه ۵۶
- قسم اول: مفعول مطلق ۵۶
- قسم دوّم: مفعول به ۵۸
- موضع اول: منادی ۵۹
- موضع دوّم: ما اضر عامله على شريطة التفسير ۶۶
- موضع سوّم: تحذیر ۶۸
- موضع چهارم: اغراء ۷۰
- قسم سوّم: فعل فیه ۷۰
- قسم چهارم: مفعول ۷۱
- قسم پنجم: مفعول معه ۷۲
- قسم ششم: حال ۷۳
- قسم هفتم: تمیز ۷۵
- قسم هشتم: مستثنی ۷۶
- قسم نهم: خبر کان و اخوات آن ۷۹
- قسم دهم: اسم إنّ و اخوات آن ۸۰
- قسم یازدهم: اسم لای نفی جنس ۸۱
- قسم دوازدهم: خبر ما ولا المشبهتين به ليس ۸۲
- باب سوّم: در اسماء مجروره ۸۳
- فصل ۸۷
- قسم اول: نعت ۸۷
- قسم دوّم: عطف به حرف ۸۹
- قسم سوّم: تأکید ۹۲

- ۹۳ ..... قسم چهارم: بدل
- ۹۴ ..... مقاله ثانیه: اسم های مبنی
- ۹۵ ..... قسم اول: مضمرات
- ۹۸ ..... قسم دوم: اسماء اشاره
- ۹۹ ..... قسم سوم: موصوله
- ۱۰۲ ..... قسم چهارم: اسماء افعال
- ۱۰۳ ..... قسم پنجم: اصوات
- ۱۰۴ ..... قسم ششم: مرکبات
- ۱۰۵ ..... قسم هفتم: اسماء کنی بها
- ۱۰۶ ..... قسم هشتم: بضع از ظرف
- ۱۱۰ ..... فصل: در بیان معرفه و نکره
- ۱۱۲ ..... فصل: در بیان اسم عدد
- ۱۱۴ ..... فصل: در بیان مذکر و مؤنث
- ۱۱۶ ..... فصل: در بیان مفرد، مثنی، جمع
- ۱۱۹ ..... فصل: در آنچه تعلق به مصدر دارد
- ۱۲۰ ..... فصل: در آنچه متعلق است به اسم فاعل
- ۱۲۱ ..... فصل: در آنچه متعلق است به اسم مفعول
- ۱۲۱ ..... فصل: در آنچه متعلق است به صفت مشبّهه
- ۱۲۲ ..... فصل: در آنچه متعلق است به اسم تفضیل
- ۱۲۴ ..... مقصد ثانی: در آنچه متعلق است به فعل ها
- ۱۲۹ ..... فصل: در بیان جمله بعد از فعل
- ۱۳۱ ..... فصل: در بیان فعل مقاربه
- ۱۳۱ ..... فصل: در آنچه تعلق به فعل تعجب دارد
- ۱۳۲ ..... فصل: در آنچه متعلق است به فعل مدح

مقصد ثالث : در آنچه متعلق است به حرف	١٣٢
قسم اول : حروف جازه	١٣٢
قسم دوّم : حروف مشبّهة بالفعل	١٣٧
قسم سوّم : حروف عاطفه	١٣٨
قسم چهارم : حروف تنبيه	١٤٠
قسم پنجم : حروف ندا	١٤٠
قسم ششم : حروف ايجاب	١٤٠
قسم هفتم : حروف زايده	١٤١
قسم هشتم : حرف تفسير	١٤١
قسم نهم : حرف صر	١٤٢
قسم دهم : حروف تحريض	١٤٢
قسم يازدهم : حرف توجّه (ف)	١٤٢
قسم دوازدهم : حرف استفهام	١٤٣
قسم سيزدهم : حروف شرط	١٤٤
قسم چهاردهم : حرف ردع	١٤٥
قسم پانزدهم : تاء تأنيث ساكنه	١٤٥
قسم شانزدهم : تنوين	١٤٥
قسم هفدهم : نون تأكيد	١٤٥
قسم هجدهم : هاء سكت	١٤٦
منابع تحقيق	١٤٧
فهرست فنى	١٥١ - ١٥٩

مقدمه:

از آنجایی که خداوند انسان را به صورت نژادها و اقوام مختلف آفرید^۱ و از طرفی می‌بایست که آن زبان مشترکی بین آنها متداول باشد، تا بتوانند بوسیله آن با یکدیگر ارتباط برقرار کرده و خواسته‌ها و نیازهای یکدیگر را به دیگری انتقال دهند، بنابراین باید یک زبان کامل و جامع که بدون عیب یا از عیب و نقص کمتری برخوردار بوده را برگزینیم. در میان آنان منتشر سازد تا هر قومی بوسیله آن زبان، از مطلب و مقصود خود بهره‌گیری کند.

حال در میان این زبان‌ها، زبان عربی نسبت به زبان‌های دیگر، دارای مزیت‌هایی است که زبان‌شناسان بدان معتقدند؛ از جمله:

۱- دامنه و گستره بسیار وسیع زبان عربی، مثلاً افعال جای‌ش صیغه در زبان فارسی، در زبان عربی ۱۴ صیغه دارد؛ یا تمام اسم‌ها، مثنی و مذکر دارد و افعال و ضمائر و صفات هم باید مطابق آنها آورده شود.

۲- فراوانی مفردات و اشتقاق کلمات در زبان عربی.

۳- گستردگی و اتقان دستور زبان.

۴- فصاحت و بلاغت زیبای ادبیات عرب.

۱- اشاره به سوره مبارکه حجرات، آیه ۱۳. ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا﴾.

علاوه بر این نکات روایتی از ابن عباس از پیامبر ﷺ نقل شده است که می‌فرماید: «زبان عربی، زبان اهل بهشت است»^۱ و زبان گفتاری خداوند با آخرین فرستاده خود حضرت محمد ﷺ نیز زبان عربی بوده است. از آنجا که شریعت حضرت ختمی مرتبت شریعت ختمیه است و به فرموده قرآن کریم: ﴿لِنُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾^۲، دین جهانی و آخرین آئین آسمانی ماندگار است و مسلمانان و تمامی بشریت از عصر پیامبر تا پایان هستی بر اساس این دین موظف به رستش پروردگارند، بنابراین بر هر بنده‌ای که طالب فهم دین و حق و حقیقت است لازم است که این زبان را فرا گرفته تا بتواند از دستورات الهی و بایدها و نبایدها از آگاهی یافته و با توجه به آنها در مسیر تکامل و بندگی حق سیر و سلوک کند.

حال همانطور که هر ربانی برای قواعد و دستورات و ادبیات خاص است، زبان عرب هم از این قاعده، استثناء نبوده و آن هم ادبیات و قواعد گفتاری و نوشتاری مربوط به خود را دارد که کتاب حاضر (خلاصة النحو) نیز بیان‌گر این قواعد می‌باشد.

در مورد تاریخچه ادبیات عرب، می‌توان گفت که اوایل اتحاد و شاگرد در این فن، حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام و ابو الأسود دؤلی^۳ می‌باشد. اگر چه مستشرقین فعلی همچو احمد امین مصری و طه حسین منکر آن می‌باشند. که بعد از آن مکتب‌ها و کلاس‌هایی در خصوص این زمینه تشکیل و پیرامون آن بحث‌ها و در پی آن اختلافات لفظی و مبنایی پیش آمد.

اگر بخواهیم ادبیات عرب را به دو شاخه بزرگ دسته‌بندی کنیم به دو شاخه

۱- مجمع البیان، ج ۵ و ۶، ص ۳۱۶. ۲- درسنامه علوم قرآنی، ص ۵۰.

۳- سورة مبارکه توبه، آیه ۳۳؛ و....

۴- صراط المستقیم، ج ۱، ص ۲۲۰، فصل التاسع عشر.

صرف و نحو تقسیم می‌شود^۱ که علم نحو بیان‌کننده جایگاه و نقش کلمه در کلام عرب و یا به تعبیری نگاه تألیفی به کلمه و کلام در ادبیات عرب می‌باشد و علم صرف بیان‌کننده نگاه درون ساختاری به کلمات عرب می‌باشد.

کتاب حاضر نیز همانطور که از نام آن پیداست، بیان‌کننده علوم و ادبیات نحوی مربوط به زبان عرب به طور مجمل می‌باشد که مرحوم فاضل هندی (۱۱۳۷ ق.) از کتاب شرح کافیة مرحوم رضی (۶۸۶ ق.) آن را با عنوان خلاصه النحو تألیف و ترجمه کرده است.

تنها نسخه موجود این اثر را به راهنمایی و دلالت سرور ارجمند جناب حجت‌الاسلام صدران خوی در کتابخانه آستانه حضرت معصومه یافته و تهیه کرده‌ایم و این خود هرپسند ارزش کار را از جهت تک نسخه بودن بالامی‌برد، اما کار را نیز دشوار کرده است و سخن ساز که باید مناسب و مصحح نبوده است. در فهرست‌ها و شرح حال فاضل هندی نیز اشاره چندانی به این اثر نشده است و معرفی درستی از آن صورت نگرفته است و این مورد بر دشواری کار افزوده است. از این رو برای رفع اغلاط املائی و غیر آن که در نسخه راه یافته سعی شده است که در حدّ توان و مقدور هم حفظ امانت در تصحیح سه شده باشد و هم در مواردی برای برطرف کردن ابهام و فهم بیشتر مطلب آن را در پارچه مذکور دهیم. در پایان لازم می‌دانم که از تمامی کسانی که این حقیر را در به‌پای رسیدن این

۱- قابل ذکر است که مجموعه علوم ادبیات عرب مشتمل است بر چند علم که علما در تعداد آن اختلاف دارند، لکن مشهور بین علماء دوازده علم است که عبارتند از: ۱- لغت ۲- صرف ۳- نحو ۴- معانی ۵- بیان ۶- عروض ۷- اشتقاق ۸- قریض الشعر ۹- انشاء ۱۰- خط ۱۱- قافیة ۱۲- تاریخ.

هرچند فراگیری همه آنها خالی از فائده نمی‌باشد، ولی علوم ادبی مورد نیاز حتمی و ضروری تحصیل در حوزه‌های علمیه همان پنج علم اول است.

اثر یاری کردند، از جمله حضرت حجت الاسلام و المسلمین حاج سید احمد سجادی که مقدمات چاپ این اثر را فراهم کردند، همچنین حضرت حجت الاسلام و المسلمین حاج آقا نورمحمدی که بنده را قابل دانسته و این نسخه را در اختیار این حقیر قرار دادند و حجت الاسلام و المسلمین سید حسین رفیعی و سید محمود نریمانی و شیخ مصطفی صادقی و سرکار خانم صدری و پوری، و پرسنل و اعضای محترم مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان کمال تسک را بنمایم. از خداوند بزرگ و وسائط فیض عالم وجود ائمه معصومین صلوات الله علیهم، ثمت دارم که به فضل و کرم خویش به شایستگی از ما قبول نمایند.

والسلام علی عباد الله الصالحین

سید مصطفی موسوی بخش

۱۳ رجب ۱۴۳۶